

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۴/۱۳

فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش‌های مهدوی

سال ششم، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۹۶

کاوشی در بازشناسی شخصیت جعفر بن علی الهادی علیه السلام

سید حسین شافع مهرآبادی^۱

مجید احمدی کچایی^۲

چکیده

پیدایش مدعیان امامت همواره از مشکلات مهم امامیه در روزگاران مختلف بوده است. از جمله این داعیان، جعفر بن علی الهادی علیه السلام، در دوره غیبت صغری می باشد. این پژوهش با هدف بررسی طرح ادعای امامت از سوی جعفر بن علی الهادی علیه السلام در روزگار غیبت صغری، با روش توصیفی تحلیلی، درصدد بازشناسی شخصیت وی می باشد. این جستار با بررسی متون کهن، ضمن طرح زیست‌نامه جعفر بن علی به بررسی ادعای وی و عوامل پیدایش آن می پردازد و نقش افرادی همچون فارس بن حاتم را در شکل‌گیری این ادعا مورد بررسی قرار می دهد و چگونگی تقابل امامان معصوم با جعفر بن علی مورد بررسی قرار گرفته و در پایان نیز گمانه‌کسانی که بر این باورند وی از ادعای امامت خود دست کشید، مورد نقد قرار می گیرد.

واژگان کلیدی

امام دوازدهم، جعفر بن علی الهادی علیه السلام، فرقه جعفریه، نهاد وکالت، غیبت صغری.

۱. دانش‌آموخته سطح سه مرکز تخصصی مهدویت (نویسنده مسئول).

۲. دکتری تاریخ و تمدن و عضو هیئت علمی مؤسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت) قم.

مقدمه

برخی از فرقه‌نگاران بعد از شهادت امام عسکری علیه السلام از فرقه‌ای به نام جعفریه نام می‌برند که پیروان آن به امامت جعفر بن علی - پسر امام هادی علیه السلام - باور داشتند. همچنین در منابع اولیه شیعی از اقدام جعفر بن علی الهادی علیه السلام برای معرفی خود به عنوان امام پس از شهادت امام عسکری علیه السلام گزارش‌هایی در خور توجه دیده می‌شود که بر اساس این گزارش‌ها جعفر در این راستا اقداماتی همچون نماز بر بدن امام عسکری علیه السلام و تصاحب میراث آن حضرت انجام داد. همچنین وی متهم به رفتارهای ناشایست و انجام برخی از محرمان بوده است. این نوشتار بر آن است با واکاوی شخصیت جعفر بن علی به این سؤالات پاسخ دهد:

۱. آیا فرقه جعفریه وجود داشته است یا تنها ادعای فرقه‌نگاران است؟ ۲. در صورت وجود این فرقه آیا جعفر در به وجود آمدن آن نقشی داشته است؟ ۳. جعفر با چه کسانی در ارتباط بوده و نقش آنان در ایجاد این فرقه چه بوده است؟ ۴. آیا اتهامات منسوب به جعفر واقعیت دارد یا از سوی شیعه صرفاً به علت ادعای امامت به او نسبت داده شده است؟ ۵. چه عواملی سبب طرح ادعای دروغین از سوی وی شد؟ امام دوازدهم و وکیل دوم در مواجهه با او چه رفتاری از خود نشان دادند؟ ۶. سرانجام فرقه جعفریه به کجا انجامید؟

پیرامون جعفر کتاب مستقلی تاکنون نگاشته نشده است. برخی از محققان در ضمن مباحث خود اشاره‌ای به زندگی وی داشته‌اند. در میان منابع متقدم *کمال‌الدین و تمام‌النعمه* و *غیبت طوسی* و در کتاب‌های متاخر کتاب *تاریخ غیبت صغری* شهید صدر و *حیة الامام العسکری* نوشته محمدجواد طبسی و *سازمان وکالت و نقش آن در عصرنامه* تالیف محمدرضا جباری و کتاب *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه* نوشته رسول جعفریان و *مکتب در فرآیند تکامل* سیدحسین مدرسی طباطبایی به معرفی اجمالی شخصیت جعفر بن علی پرداخته و اقدامات او را به صورت گذرا گزارش داده‌اند، که عمدتاً تکرار ادعاهای فرقه‌نگاران درباره جعفر بوده است. این پژوهش بر آن است، با استفاده از منابع اولیه و با روش علمی و تحقیق همه‌جانبه بدون جانبداری به واکاوی شخصیت جعفر بن علی پرداخته و کاستی‌ها را جبران نماید.

زیست‌نامه جعفر بن علی

هرچند در رابطه با تولد و نحوه زندگی جعفر در منابع، مطالب چندانی ذکر نشده است ولی در مورد اقدامات او پس از شهادت امام عسکری علیه السلام و آغاز غیبت صغری، به برخی مسائل هرچند

کوتاه و مختصر اشاراتی شده است. جعفر بن علی مشهور به ابو عبدالله از جمله فرزندان امام هادی علیه السلام می باشد. مفید، فرزندان امام هادی علیه السلام را پنج تن ذکر کرده است که عبارتند از: امام عسکری علیه السلام حسین، محمد، جعفر و عایشه (مفید، ۱۴۱۳ق (الف): ج ۲، ۳۱۲) و فخر رازی (م ۶۰۶ هـ.ق) به غیر از این پنج تن، علی، موسی، فاطمه و بریهة را نیز بر فرزندان آن حضرت افزوده است. (فخر رازی، ۱۴۰۹ق: ۷۸). صاحب *دلائل الامامه*، در ذکر فرزندان آن حضرت «دلالة» را نیز از دختران امام هادی علیه السلام برشمرده است (طبری، ۱۳۶۳ش: ۲۱۷) نسل آن حضرت تنها از امام عسکری علیه السلام و جعفر ادامه داشته است. (ابن عنبه، ۱۴۳۰ق: ۱۷۹). در ارتباط با تاریخ ولادت و ادوار نخستین دوران حیات وی اطلاعی در دست نیست. با توجه به این که برخی از منابع جعفر بن علی را کوچک تر از امام عسکری علیه السلام می دانند از این رو باید تولد وی بعد از سال ۲۳۲ق بوده باشد. (مفید، ۱۴۱۳ق (الف): ج ۲، ۳۳۵؛ خصیبه، ۱۴۱۱ق: ۳۸۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۲۶). برخی از محققان بر این باورند با توجه به این که جعفر در ۴۵ سالگی و در سال ۲۷۱ق وفات کرده است بر این اساس تولد وی در حدود سال ۲۲۶ق بوده است. (العمری، ۱۳۸۰ش: ۱۳۴-۱۳۵).

پیرامون نام مادر وی در منابع امامیه سخنی به میان نیامده است؛ اما ظاهراً غیر از مادر امام عسکری علیه السلام بوده (اشعری، ۱۳۶۱ش: ۳۳۰). برخی از منابع امامیه همسر امام هادی علیه السلام را حدیث (سوسن) می دانند. (کلینی ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۰۳). ولی اقدامات جعفر در مقابل سوسن بیانگر آن است که سوسن مادر جعفر نمی باشد. (العمری، ۱۳۸۰ش: ۳۳۰). صاحب *کتاب المجدی فی انساب الطالبین* نام مادر جعفر را کنیزی به نام حدق می داند. (همو)

جعفر در منابع امامی به جهت ادعای امامت پس از شهادت امام عسکری علیه السلام، و انکار وجود فرزندی برای ایشان به کذب مشهور شد. (فخر رازی، ۱۴۰۹: ۷۸؛ ابن عنبه، ۱۴۳۰ق: ۱۹۹) علت لقب کذاب وی را در روایتی برخی از منابع همچون *کمال الدین* (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۳۱۹). *الخرائج والجرائح* (راوندی، ۱۴۰۹: ج ۱، ۲۶۸-۲۶۹). *اعلام الوری* (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۳۱۸) چنین آورده اند:

۷ امام سجاد علیه السلام می فرمود: زمانی که فرزندم جعفر بن محمد متولد شد او را صادق نام بگذارید؛ چرا که پنجمین نسل از فرزندان او متولد می شود که نام او نیز جعفر است و ادعای امامت می کند و بر خداوند دروغ می بندد و او نزد خداوند جعفر کذاب است. او با پدرش مخالفت می کند و با برادر خود حسادت می ورزد.

فرزندان جعفر

جعفر در نزد فرزندان و پیروانش ملقب به زکی (عرشی، ۱۹۳۹: ۵۱) و تواب شهرت داشت. (امین، ۱۴۰۶: ۶، ۴۲۵). ابوگزیین (هر کز دلالت بر شصت نفر دارد؛ حبیب‌آبادی، ۱۳۵۱ ش: ج ۳، ۹۸۷) از القاب او بود. (عمری، ۱۳۸۰ ش: ۱۳۱-۱۳۴؛ ابن‌عنبه، ۱۴۳۰ ق: ۱۹۹). پسرهای جعفر را عیا ۸ تن ذکر کرده‌اند (ابن‌شدم، ۱۳۷۸ ش: ج ۲، ۴۶۵) که برخی از آنان در قم مدفون هستند (اشعری، ۱۳۶۱ ش: ۲۱۱). فرزندان جعفر به جهت انتساب به امام رضا علیه‌السلام به بنو الرضی (العمری، ۱۳۸۰ ش: ۱۳۴) یا رضویون (ابن‌عنبه، ۱۴۳۰ ق: ۱۹۹) مشهورند. از فرزندان معروف جعفر می‌توان به ابو رضا محسن بن جعفر که در ایام المقتدر بالله عباسی در دمشق به سال ۳۰۰ ق خروج نمود و نیز به عیسی بن جعفر که فردی عالم و فاضل و استاد ابومحمد هارون بن موسی تلعبری بود اشاره داشت. تلعبری در سال ۳۲۵ هـ ق نزد او به آموختن علم حدیث پرداخته و از وی اجازه روایت أخذ نموده است. (قمی، ۱۳۷۹ ش: ج ۳، ۱۸۹۴) اسامی بیشتر دختران و پسران جعفر بن علی در کتاب *الشجرة المباركة* (فخر رازی، ۱۴۰۹ ق: ۷۹) آمده است.

شخصیت جعفر

گفته شده وی برای یاد گرفتن سحر و جادو چهل روز نماز واجبش را ترک نمود و آشکارا محرمات را انجام می‌داد. (طوسی، ۱۴۲۵: ۲۸۹؛ طبرسی، ۱۴۱۱ ق: ج ۲، ۴۶۸) و در خانه او تار و تنبور و ظروف شراب بود و آن قدر به خوردن شراب اصرار داشت که به زق الخمر (ظرف شراب) شهرت یافت. (خصیبی، ۱۴۱۹: ۲۴۸؛ العمری، ۱۳۸۰ ش: ۱۳۱). و همچنین گفته شده در کنار دجله همراه آوازه خوانان مشغول شرب خمر می‌کرد. (صدوق، ۱۳۹۵ ق: ج ۲، ۴۷۷) اهل خانه به او می‌گفتند: لباس‌های زنانه می‌پوشد و برای او تار و تنبور می‌زنند و شرب خمر می‌کند. (خصیبی، ۱۴۱۱ ق: ۳۲۸؛ راوندی، ۱۴۰۹: ج ۲، ۶۸۲). مفید هم در ضمن بیان مناقب و معجزات امام عسکری علیه‌السلام روایتی نقل می‌کند که در آن به شرب خمر و فسق جعفر اشاره شده است. (مفید، ۱۴۱۳ ق: الف، ج ۲، ۳۲۳) شیخ صدوق نیز در گزارش ورود عده‌ای از اهالی قم پس از شهادت امام عسکری علیه‌السلام به سامراء آورده است که اهل کاروان از وارث آن حضرت سؤال کردند، آنها را به جعفر بن علی ارجاع دادند و چون پرسیدند که جعفر کجاست؟ گفته شد که جعفر در کنار دجله همراه آوازه‌خوانان مشغول شرب خمر می‌باشد. (ابن بابویه، ۱۳۵۹: ج ۲،

۴۷۶-۴۷۷؛ راوندی، ۱۴۰۹: ج ۳، ۱۱۰۵).

امام حسن عسکری علیه السلام در گفتاری فرمودند: از جعفر کناره گیری کنید و از مصاحبت با وی اجتناب می فرمود. (خصیبه، ۱۴۱۱ق: ۳۸۱-۳۸۲؛ العمری، ۱۳۸۰ش: ۱۳۲). شیخ طوسی از سعد بن عبدالله و او از چند نفر از جمله ابوهاشم داود بن قاسم جعفری که به خاطر قتل عبدالله بن محمد عباسی در زندان به سر می بردند، نقل می کند که شبی در زندان بودیم که امام عسکری علیه السلام و برادرش را دستگیر و به زندان آوردند در این میان جعفر که در کنار برادرش نشسته بود با صدای بلند گفت: «واشطناه» یعنی نام کنیز خود را برد و این در حالی بود که آثار مستی وجودش را فرا گرفته بود. امام بر او ناراحت شده فرمودند: ساکت باش. (طوسی، ۱۴۲۵: ۲۲۷)

با این حال گزارش هایی در دست است که امام عسکری علیه السلام همواره رفتاری آشتی جویانه با وی داشت و سعی می کرد جعفر از رفتارهای ناشایست فاصله بگیرد. برای نمونه امام تلاش کرد جعفر از زندان معتمد رهایی یابد. (مسعودی، ۱۳۸۴ش: ۲۵۳)

جعفر در دوره امامت امام عسکری علیه السلام گروه کوچکی، عمدتاً از طرفداران فارس بن حاتم را دور خود جمع کرده بود. (خصیبه، ۱۴۱۱ق: ۳۸۸) این گروه در مخالفت خود با امام عسکری علیه السلام و شیعیان آن حضرت بی پروا بودند، (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۱۵؛ اشعری، ۱۳۶۱ش: ۱۱۳) و هواداران امام را حماریه لقب می دادند. (ابوحاتم رازی، ۱۹۵۷: ۲۹۱-۲۹۲) و امام معصوم و پیروانش را کافر می خواندند (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۱۵؛ اشعری، ۱۳۶۱ش: ۱۱۳). رهبر این گروه خواهر فارس بن حاتم بود که هرگز در طول امامت حضرت عسکری علیه السلام به آن حضرت ایمان نیاورد و پس از رحلت ایشان از پشتیبانان و هواداران اصلی جعفر و از مبلغان امامت او بود. (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۸؛ ابوحاتم رازی، ۱۹۵۷: ۲۹۱). این مقدمات، موجب پیدایش دشمنی شدید میان جعفر و شیعیان حضرت عسکری علیه السلام گردید. آنان او را به فساد اخلاقی و ارتکاب آشکار محرّماتی مانند شرب خمر متهم می کردند (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۱۰-۱۱۱؛ اشعری، ۱۳۶۱ش: ۱۰۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۰۴).

۹ از این پس حضرت عسکری علیه السلام تا پایان عمر با جعفر به کلی متارکه فرموده و دیگر هرگز با او سخنی نگفتند. (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۷) مؤلف *المجدی فی انساب الطالبین* می گوید حتی از زمان کودکی حضرت عسکری علیه السلام خوش نداشتند با جعفر باشند در حالی که به مصاحبت با سید محمد علاقه مند بودند. (العمری، ۱۳۸۰ش: ۳۳). اما جعفر تا پایان عمر ایشان همچنان

علیه امام و شیعیانش فعالیت داشت. (نوبختی، ۱۴۰۴:ق:۱۰۷) دشمنی و نفرت متقابل میان طرفداران امام عسکری علیه السلام و جعفر و اتهامات متبادله به اوج خود رسید و به برخوردهای خشونت‌آمیزی انجامید. نفیس خادم که اتباع جعفر ادعا می‌کردند واسطه ایصال و دایع امامت به جعفر بوده است در حوضی افکنده و غرق شد (نوبختی، ۱۴۰۴:ق:۱۱۵؛ سعدبن عبدالله اشعری، ۱۳۶۱:ش:۱۱۴). دو نفر از اتباع جعفر در سامراء که آشکارا از وی حمایت و مردم را به سوی او دلالت می‌کردند به دستور حضرت عسکری علیه السلام مورد تعقیب شیعیان قرار گرفته و ناچار از سامراء به کوفه گریختند و تا رحلت آن حضرت جرأت بازگشت به سامراء نداشتند (خصیبی، ۱۴۱۱:ق:۳۸۵) از گزارش نوبختی (۱۴۰۴:ق:۳۸۵) و شهرستانی (۱۳۷۵:ج:۱، ۱۵۱-۱۵۲) برمی‌آید که خواهر فارس بن حاتم در تقویت منزلت جعفر کوشش می‌کرده است و رهبری گروهی را در مخالفت با امامت امام عسکری علیه السلام را بر عهده داشت. و علی بن طاحی (یا طاحن) خزاز، متکلم توانا و فطحی مسلک کوفی نیز در زمره همین جماعت بود. با این همه، باید گفت جعفر بن علی مقارن وفات امام عسکری علیه السلام جایگاه نسبتاً مقبولی در میان شیعه داشته است (ابن بابویه، ۱۳۵۹:۲۶۲؛ طوسی، ۱۴۲۵:۶۰۸-۶۰۹) و اتهامات و نقدهای زیاد بر رفتار ناشایست وی، مربوط به گزارش‌های متاخر بوده است (اربلی، ۱۴۰۱:ج:۳، ۲۰۵؛ نوری، ۱۴۱۵:ق:ج:۵، ۲۰).

این گزارش‌ها تنها از منابع امامیه به وی منتسب است. بدون تردید پذیرش برخی از این اخبار دشوار خواهد بود. زیرا رفتارهای ناشایست تا این مقدار سبب دل‌زدگی پیروانش می‌شده است در صورتی که گزارشی در دست نیست که برخی به جهت چنین اعمالی از وی جدا شده باشند. برخی احتمال داده‌اند که این اتهام از دشمنی میان شیعیان دوازده امامی و پیروان جعفر نشأت گرفته باشد؛ چنان‌که پیروان جعفر نیز به امام عسکری علیه السلام و یاران ایشان القاب و نسبت‌های ناروا می‌دادند. (اشعری، ۱۳۶۱:ش:۱۱۳؛ نوبختی، ۱۴۰۴:ق:۱۰۸) همچنین قابل تأمل است که برخی از شیعیان شخصی را که آشکارا مرتکب فسق و فجور شود به امامت بپذیرند به خصوص آن‌که بعدها دانشمندانی بزرگ مانند علی بن حسن فضال، رئیس فقهای شیعه در کوفه، نیز به جمع معتقدان او پیوستند. با این وجود چنین به نظر می‌رسد که گزارش‌ها یکسره درست نیست. حتی برخی از طرفداران او در دفاع از وی گفته‌اند که از مقتضیات نوجوانی دست کشیده و کارهای نادرست را ترک کرده بود.^۱

۱. عمروی نقل می‌کند: استادش شیخ الشرف عبیدلی رساله‌ای در طرفداری از جعفر با نام *الرضویة فی نصره جعفر بن علی*

این نکته شایسته بیان است که عمده انحراف وی در مسئله امامت بوده است. همین امر سبب نزاع میان طرفداران وی و امامی مذهبیان شده است. چه بسا برخی از اتهامات اخلاقی وی در همین درگیری‌ها ساخته و یا دست‌کم افزایش یافته است. به هر روی وی بدون تردید در مسئله امامت انحرافات عمیق داشته و هیچ گزارش قابل اعتنایی در دست نیست که از زیاده‌گویی‌ها در این زمینه و دیگر مسائل دست کشیده باشد.

ادعای امامت جعفر

جعفر در زمان شهادت امام هادی علیه السلام که سال ۲۵۴ ه.ق واقع شد، ۲۸ سال داشت. در این برهه از زمان، وی با فارس بن حاتم ارتباط داشت. فارس بن حاتم از جمله وکلای شناخته شده امام هادی علیه السلام بود که بعدها منحرف گردید. (کشی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ۵۲۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۱۰) و به همین جهت مورد طعن و لعن امام هادی علیه السلام قرار گرفت. (کشی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ۵۲۴) وی در ابتدا مردی متنفذ و واسطه اصلی ارتباط میان امام و شیعیان مناطق جبال (بخش مرکزی و غربی ایران) بود که وجوهات خود را معمولاً به دست او برای امام می‌فرستادند. (کشی، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۵۲۶؛ جبّاری، ۱۳۸۲: ج ۲، ۶۵). وی به تدریج به انحراف کشیده شده و انحراف خود را با اختلاس و سرقت اموال و درگیری با علی بن جعفر همانی وکیل دیگر امام هادی علیه السلام آشکار نمود. امام، علی بن جعفر همانی را تأیید کرده و فارس بن حاتم را فریبکار نامیدند. فارس بن حاتم اموال را تصاحب کرد و دست خطی جعلی مبنی بر وصول اموال به دست امام هادی علیه السلام نشان داد. امام عدم وصول اموال را به اطلاع علی بن عبیدالله دینوری رسانید و او را از تحویل اموال به فارس منع کرد. (کشی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ۵۲۵-۵۲۶)

امام هادی علیه السلام در طی دو مکتوب، فارس بن حاتم را لعن و طرد کرد (کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۲۷-۵۲۸؛ طوسی، ۱۴۲۵: ۲۱۳). پس از صدور توقیعات و دستورالعمل‌های امام هادی علیه السلام درباره لعن و طرد فارس بن حاتم وی آشکارا به مبارزه علیه امام اقدام کرد. منابع از جزئیات اقدامات وی گزارشی ارائه نکرده اند جز آن که او به فسادانگیزی پرداخته و شیعیان را به بدعت فرا می‌خوانده است. گویا عمده این دست‌اندازی‌ها در مسئله امامت بوده که فارس به تبلیغ امامت جعفر می‌پرداخت (کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۲۴). امام هادی علیه السلام در پیامی به یکی از پیروان فرمودند که فارس سخنی پلید گفته بود. (کشی، ۱۴۰۹: ۵۲۷) شدت حساسیت و اهمیت

مسئله از تصمیم بعدی امام دانسته می‌شود که خون وی را هدر اعلام نموده و دستور فرمودند که وی به قتل رسانده شود و برای قاتل وی نیز بهشت را تضمین فرمودند. دستور آن حضرت به وسیله یکی از شیعیان بنام جنید انجام شد. (طوسی، ۱۴۲۵: ۵۲۴؛ کشی، ۱۴۰۹ق: ۵۲۳-۵۲۴). جنید پس از آن تا آخرین لحظه حیات از سوی امامان شیعه مستمری دریافت می‌کرد (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۵۲۴).

باید توجه داشت که جعفر بن علی در این زمان بر خلاف پدر و برادر با فارس بن حاتم دوستی داشت و همواره از وی جانب‌داری می‌کرد به طوری که این مطلب در شهرها شیوع پیدا کرده بود. (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۵۸) در هر صورت وی و طرفدارانش از کسانی بودند که از هواخواهان جعفر شمرده می‌شده‌اند و امامت وی را تبلیغ می‌کردند.

ابن قبه رازی نیز از ادعای جعفر مبنی بر امامت پس از برادرش محمد گزارش می‌دهد. (صدوق، ۱۳۵۹: ج ۱، ۵۸) گزارش‌هایی در دست که وی ادعای امامت را از دوران پدرش دنبال می‌کرده است، به طوری که امام هادی علیه السلام در بیانی از نزدیکی اصحاب به وی بر حذر می‌داشت و جعفر را به فرزند نوح تشبیه می‌کرد. (خصیبی، ۱۴۱۱ق: ۳۸۱-۳۸۲) این روایت از امام هادی علیه السلام نشان از آگاهی امام از فعالیت‌های وی در خصوص دعوت به امامت خود می‌باشد. همچنین در گزارش دیگری چنین آمده: گروهی از شیعیان، گمان می‌کردند که امام بعد از امام هادی علیه السلام جعفر می‌باشد. امام ایشان را از چنین گمانه‌ای بر حذر داشتند (خصیبی، ۱۴۱۱ق: ۳۲۰).

گرچه در ابتدا فارس به هر دلیلی خود را به سید محمد فرزند امام هادی علیه السلام منتسب می‌کرد، یا حداقل ادعای چنین ارتباطی داشته است،^۱ پس از وفات سید محمد طرفداران فارس دنباله این جریان فکری را به دست گرفتند و چنین ادعایی را در جعفر پسر دیگر امام هادی علیه السلام طرح کردند. این گروه چنین ادعا کردند که سید محمد وی را به این مقام نصب کرده است (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۹۵).

جعفر نیز با تمجید و پارسا دانستن فارس از پیشنهادهای طرح شده پیرامون امامتش استقبال می‌کرد، و همین امر سبب نزدیکی یاران فارس بن حاتم، به وی بوده است. منابع نیز

۱. محمد بن علی علیه السلام را فردی موثق دانسته‌اند. این نکته باید ذکر شود که منابع هیچ‌گونه نشانه‌ای مبنی بر آن که سید محمد نیز با وی هم داستان بوده را نیاورده‌اند. بنابراین به نظر می‌رسد که چنین ارتباطی تنها در حد یک ادعا از سوی طرفداران فارس مطرح بوده است (علی بن بابویه، ۱۳۶۶: ۱۱۲).

به ارتباط جعفر با فارس اشاره کرده‌اند (اشعری، ۱۴۰۰ق: ۱۱۶) وی با این اقدام، آشکارا با پدر خویش مخالفت ورزید و از طرف دیگر پیروان فارس بعدها با رد امامت امام عسکری علیه السلام هرچه بیشتر در تقویت جعفر کوشیدند. گفته شده این گروه حتی در دوره امام عسکری علیه السلام از طرفداران امامت جعفر بودند (نوبختی، ۱۴۰۴ق: ۹۵).

این گزارش‌ها حاکی از فعالیت‌های جعفر، سال‌ها پیش از آغاز غیبت صغری بوده است. شاید تحركات فارس سبب شد، عده‌ای از شیعیان در امامت امام عسکری علیه السلام تردید داشته باشند. امام نیز به این امر اشاره دارد و فرمود:

هیچ یک از پدرانم مانند من گرفتار شک و تزلزل شیعیان در امر امامت نشدند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۸۷).

جعفر در زمان رحلت برادر

با رحلت حضرت عسکری علیه السلام، جعفر با قصد دستیابی موقعیت برادر، خود را وصی آن حضرت جلوه داد. او به عنوان صاحب عزا بر در خانه امام می‌ایستاد و شیعیان که به منزل امام می‌آمدند به او تسلیم می‌گفتند. گفته شده زمانی که کار غسل و کفن امام توسط عثمان بن سعید صورت گرفت (طوسی، ۱۴۲۵: ۳۵۶) جعفر خود را آماده خواندن نماز بر پیکر امام کرد ولی امام دوازدهم بر بدن پدر نماز گزاردند. (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۷۵)

گفته شده است که جعفر پس از رحلت امام عسکری علیه السلام، به رغم زنده بودن مادر ایشان، مدعی میراث حضرت شد (مفید، ۱۴۱۳ق: الف، ج ۲، ۳۳۶؛ اربلی، ۱۴۰۱: ج ۲، ۲۰۵ و ۲۲۳) که این امر می‌توانسته از گرایش‌های سنی‌گرایانه وی باشد چرا که براساس فقه اهل سنت اگر امام بدون فرزند در گذشته بودند ارث ایشان باید میان مادر و برادر تقسیم می‌شد در حالی که بر اساس فقه شیعه، والدین جزء طبقه اول و برادر در طبقه دوم قرار دارد و با وجود حتی یک تن از طبقه متقدم، هیچ یک از طبقات موخر ارث نمی‌برند. (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ۴۷-۵۸) وی برای در اختیار گرفتن دارایی‌های برادرش به خانه آن حضرت رفت و زن‌ها و خدمت‌گذاران امام را به وحشت انداخت. (خصیبی، ۱۴۱۱ق: ۳۸۲)

گفته شده وقتی جعفر اموال امام عسکری علیه السلام را تصرف کرد خانواده و بازماندگان امام در وضعیت بسیار بدی قرار گرفتند. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۱۲۱)

همچنین نقل شده جعفر گزارش تولد امام مهدی علیه السلام و مکان حضور امام را، به اطلاع خلیفه

رساند، بر همین اساس، خلیفه دستور داد بیت امام عسکری علیه السلام مورد هجوم قرار گیرد. (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۷۳) همین تحریکات سبب شد عباسیان امامیه را مورد آزار قرار دهند. (همو: ج ۲، ۴۷۴) و خلیفه جاسوسانی را در منزل امام قرار داد تا رفت و آمدها را زیر نظر بگیرند. و تعدادی از کنیزان را که احتمال باردار بودن ایشان می‌رفت، زندانی کرد. (طبری، ۱۳۶۳ش: ۲۲۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۴۶۸)

رابطه جعفر با خلافت عباسی عموماً به دوره بیماری و شهادت امام عسکری علیه السلام باز می‌گردد. شیخ صدوق در روایتی از ابوالحسین حسن بن وحناء نقل می‌کند که جد پدرم زمان هجوم مأموران عباسی در خانه امام عسکری علیه السلام حضور داشت و نقل می‌کرد که همراه مهاجمان به بیت شریف، جعفر نیز بوده است. (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۷۳) چنین نقل شده جعفر در اقدامی نزد وزیر عباسی به دنبال جایگاه برادرش امام عسکری علیه السلام بوده است. (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۷۵؛ صدر، ۱۴۰۰ق: ۳۱۷)

همچنین در دوره‌ای که امام عسکری علیه السلام بیمار بود جعفر، خلیفه عباسی را آگاه کرد. به دنبال این خبر، خلیفه به برخی از خادمان مورد اعتماد خود دستور داد، به بیت امام رفته و آن محل را ترک نکنند. (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۸۳)

اقدامات جعفر در ادعای امامت

مهم‌ترین اقدام جعفر را باید در ادعای امامت وی پی‌جویی کرد. جعفر مدت‌ها پیش از درگذشت امام عسکری علیه السلام فعالیت‌های خود در این زمینه را انجام می‌داده است، و با آغاز غیبت و پنهان شدن امام دوازدهم فرصت کافی برای طرح گسترده این ادعا داشته است. وی در این راستا، نامه‌هایی برای برخی از بزرگان امامیه فرستاد. او در نامه‌ای به یکی از بزرگان شیعه - احمد بن اسحاق - خود را قیم و امام بعد از امام عسکری علیه السلام دانست و خویش را عالم به تمام علوم و علم حلال و حرام معرفی کرد. احمد بن اسحاق نیز نامه‌ای نوشته و نامه جعفر را هم داخل آن می‌گذارد و به وسیله عثمان بن سعید (وکیل اول) به امام مهدی علیه السلام تحویل می‌دهد. امام دوازدهم در پاسخ نامه، جعفر را فردی بی‌اطلاع از احکام دین معرفی کرده که قادر به تشخیص حلال از حرام نیست. (کشی، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۸۷-۲۹۰؛ طوسی، ۱۴۲۵ق: ۲۸۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۴۶۸)

در ادامه جعفر نامه‌ای دیگر به احمد بن اسحاق قمی می‌نویسد و از او اموال اهالی قم را طلب

می‌کند. احمد بن اسحاق با طرح سؤالاتی مشکل از وی خواهان جواب می‌شود، ولی هیچ‌گونه جوابی از جعفر نمی‌گیرد (خصیعی، ۱۴۱۱ق: ۳۸۳). و این در حالی بود که جعفر قبل از این نیز وقتی که کاروان قمی‌ها پس از شهادت امام عسکری علیه السلام وارد سامرا شده بودند از آنان مطالبه اموال را نمود. این افراد نیز از وی علامات و نشانه‌های اموال و صاحبان آنها را پرسیدند. جعفر این دست از شیعیان را متهم به دروغگویی درباره امام عسکری علیه السلام کرد. (ابن بابویه، ۱۳۵۹: ج ۲، ۴۷۷؛ راوندی، ۱۴۰۹: ج ۳، ۱۱۰۳) تبلیغات جعفر و فرزندان او منحصر به دوران وکالت عثمان بن سعید نبود و در دوران وکالت محمد بن عثمان هم ادامه یافت به طوری که منجر به صدور توقیع از سوی امام زمان علیه السلام شد. (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۸۴؛ طوسی، ۱۴۲۵ق: ۲۹۰)

به نظر می‌رسد این دست گمانه‌زنی‌ها بی‌دلیل نبوده است به طوری که برخی مکاتبات با امام عصر علیه السلام در ابتدای غیبت صغری نشان از آن داشت که فعالیت‌های وی، دست‌کم بر عده‌ای از شیعیان اثرگذار بوده است. (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۲۷۹)

سرانجام ادعای وی

پیرامون بازگشت جعفر به امامیه و لقب توابع برای او اختلاف نظر است. (زرکلی، ۱۹۸۹: ج ۲، ۳۴۰) همان‌طور که بیان شد جعفر برای رسیدن به جایگاه امامت، تلاش فراوانی نمود. همین امر موجبات رنجش پدر و برادر و امام مهدی علیه السلام را فراهم ساخت. و هیچ گزارش آشکاری در دست نیست که وی از ادعاهای خود دست کشید. حتی پس از مرگ جعفر نیز هم‌چنان عده‌ای از طرفداران او در جامعه امامیه به فعالیت مشغول بودند. تنها نکته‌ای که گمانه‌توبه و بازگشت وی را تقویت کرده متن توقیعی است که امام عصر علیه السلام با تشبیه وی به برادران یوسف علیه السلام راه او را خطا دانسته است (کشی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ۲۹۰؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۸۴؛ طوسی، ۱۴۲۵: ۲۹). به هر جهت با توجه به آن‌که عملکرد وی در دوره غیبت هم‌چنان همانند گذشته بوده است، آشکار نیست که متن توقیع یاد شده، در صدد تشبیه به برادران یوسف علیه السلام از هر جهتی باشد. گویا در صدد توجه دادن به این نکته است که گمراهی و ضلالت در فرزندان انبیاء و اولیاء نیز وجود داشته است. (مفید، ۱۴۱۳ق (ب): ۶۲-۶۴)

جعفریه

پیروان جعفر در تاریخ به جعفریه معروف شدند (ابن قبه رازی: ۱۹۸؛ فخر رازی، ۱۴۰۹ق:

۶۸). گویا طرفدارانش درباره جانشینی وی اختلاف نظر داشتند. عده‌ای جعفر را جانشین بلافصل امام هادی علیه السلام، برخی او را جانشین برادرش سید محمد که در زمان حیات پدرش رحلت کرد، و عده‌ای دیگر وی را جانشین امام عسکری علیه السلام دانسته‌اند (قاضی عبدالجبار بن احمد، بی تا: ج ۲۰، ۱۸۲) در چگونگی به امامت رسیدن جعفر نیز میان صاحبان آرا تفاوت‌هایی بوده که موجب انشعابات و پیدایش فرقه‌های دیگر شده است (اشعری، ۱۳۶۱ ش: ۱۰۲-۱۱۶؛ نوبختی، ۱۴۰۴ ق: ۹۵-۱۱۲؛ مسعودی، ۱۳۸۴ ش: ۵، ۱۰۷؛ مفید، ۱۴۱۴: ۳۱۷-۳۲۱؛ شهرستانی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۵۱-۱۵۲). همچنین فطحیه، که امکان امامت دو برادر (پس از امام حسن و امام حسین علیهما السلام) را قبول داشتند، به جعفر رجوع کردند. به همین دلیل، ابن بابویه جعفر را پیشوای نسل دوم فطحیه لقب داده است (ابن بابویه، ۱۴۲۵ ق: ۶۵). فرزندان جعفر، به سبب انتسابشان به امام رضا علیه السلام، به بَنُو الرِّضِيِّ (عمری، ۱۳۸۰ ش: ۱۳۴) یا رَضَوِیون (ابن عنبه، ۱۴۳۰ ق: ۱۹۹) مشهورند. پیروان جعفر نیز در میان شیعیان دوازده امامی به نام سردسته آنها، عَلَی الطَّاحِن در کوفه، به طاحنیه معروف بودند (ابوحاتم رازی، ۱۹۵۷: قسم ۳، ۲۹۱؛ شهرستانی، ۱۳۷۵: قسم ۱، ۱۵۱). جعفر در سال ۲۷۱ درگذشت و در سامرا به خَاك سپرده شد (عمری، ۱۳۸۰ ش: ۱۳۴-۱۳۵) برخی پیروان وی به فرزندش، ابوالحسن علی، نقیب ارشد سادات بغداد، رجوع کردند (فخر رازی، ۱۴۰۹ ق: ۷۹-۸۰؛ مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۹: ۱۱۸-۱۱۹). برخی دیگر معتقد بودند که امامت میان ابوالحسن و خواهرش فاطمه تقسیم شده و پس از آن دو به دیگر بازماندگان جعفر رسیده است (ابوحاتم رازی، ۱۹۵۷: ۲۹۲؛ مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۹: ۱۱۹-۱۲۲). مشخص نیست که طرفداران جعفر تا چه زمانی به صورت فرقه‌ای مستقل در جامعه شیعه باقی ماندند. تنها از گزارش شیخ مفید بر می آید که در زمان تألیف آثارشان هیچ يك از فرزندان جعفر را نیافته‌اند که به طریقه درست شیعه دوازده امامی نپیوسته باشد (مفید، ۱۴۱۴: ۳۱۲) احتمالاً مدت‌ها پیش از تألیف شیخ مفید این فرقه از میان رفته باشد. سعد بن عبدالله اشعری، در رد آرای این فرقه، کتابی با عنوان الضیاء فی الرد علی محمدیه و الجعفریه نگاشته است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۷۷؛ آقابزرگ، ۱۴۰۳: ج ۱، ۲۳-۲۴). منابع درباره پیروان و یاران جعفر متفق نیستند. دانشمندان و نویسندگان بزرگ شیعی از یاران اندک جعفر یاد کرده‌اند و بر براءت همه شیعیان از او تأکید کرده‌اند (نوبختی، ۱۴۰۴ ق: ۹۵؛ سعد بن عبدالله، ۱۳۶۱ ش: ۱۰۱؛ طبری، ۱۳۶۳ ش: ۳۶؛ خصیبی، ۱۴۱۱ ق: ۳۸۴-۳۸۵؛ مفید، ۱۴۱۳ (ب): ۳۴۵). اما گزارش‌هایی در منابع زیدی یا غیرشیعی مبنی بر گرایش جمع کثیری از شیعیان به جعفر حتی

اکثریت داشتن پیروان او پس از وفات امام عسکری علیه السلام در دست است. (صاحب بن عباد، ۱۹۵۰م: ۲۱؛ شهرستانی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۷۰)

از میان طرفداران جعفر در بیت امام می توان به خواهر امام عسکری علیه السلام که احتمالاً خواهر تنی جعفر بوده اشاره کرد (کشی، ۱۴۰۹ق: ج ۲، ۵۲۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۱۰). البته منابع اندکی به وجود فردی این گونه در بیت امام اشاره دارند، و دیگر اعضای بیت شریف از جمله باورمندان با امام عصر علیه السلام بوده اند.

از مهم ترین افرادی که از شیعیان به وی تمایل پیدا کردند می توان به این افراد اشاره داشت: علی بن طاحی (یا طاحن) خزاز، متکلم توانا و فطحی مسلک کوفی در زمره طرفداران جعفر قرار گرفت. احتمالاً گرایش های فطحی وی سبب شد تا به جعفر پس از وفات امام عسکری علیه السلام تمایل پیدا کند. از دیگر افرادی که به جعفر پیوست علی بن حسن فضال^۱ از فقهای نامدار شیعه در کوفه بوده است. وی کتابی با موضوع غیبت تألیف کرد (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۵۸) علی بن احمد بشار که اطلاعی چندانی از او در دست نیست رساله ای در دفاع از ادعای جعفر تألیف کرده است و ابن قبه به او پاسخ داده است. (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۵۱-۶۳)

در این که بعد از شهادت امام عسکری علیه السلام در بین شیعیان چه فرقه هایی ایجاد شد نظرهای گوناگونی وجود دارد. *مروج الذهب*، ۲۰ فرقه ذکر کرده، (مسعودی، ۱۴۰۹: ج ۴، ۱۱۲). سعد بن عبدالله اشعری در *المقاتلات والفرق*، ۱۴ فرقه را نام می برد و شهرستانی در *الملل والنحل* ۱۱ گروه (شهرستانی، ۱۳۶۷ش: ۱۳۰). جاسم حسین می نویسد:

مطالعه این ادعاها نشان می دهد که ظاهراً فقط به پنج فرقه عمده تقسیم می شوند و هر یک از این ها نیز متعاقباً بر مبنای کلامی و حدیثی مورد استفاده در ادعاهایشان به پانزده گروه انشعاب می یابند. (جاسم حسین، ۱۳۸۵ش: ۲۱۶)

در این میان فرقه ای که بیش از همه قدرت نمایی کرد و تردیدی در وجود آن در عصر غیبت صغری نیست فرقه جعفریه و طرفداران وی می باشند.

۱. پدر علی، حسن بن علی بن فضال تیملی کوفی، از راویان موثق شیعه و از اصحاب خاص امام رضا علیه السلام بوده است، برخی وی را از اصحاب اجماع می دانند. حسن به حضور امام کاظم علیه السلام نیز رسیده است. وی در ابتدا از فطحیه بود و به امامت عبدالله افطح فرزند امام صادق علیه السلام اعتقاد داشت ولی پس از مرگ عبدالله افطح، معتقد به امامت امام کاظم علیه السلام شد و پس از امام کاظم علیه السلام نیز جزو اصحاب امام رضا علیه السلام قرار گرفت. با وجود اعتقاد اولیه اش به فطحیه، عالمان رجالی وی را از نظر تقوا و وثاقت در نقل حدیث ستوده اند.

نتیجه‌گیری

جعفر بن علی الهادی علیه السلام مدعی امامت در میان شیعیان شد. وی در ابتدا با جذب برخی از منحرفان قدرتمند شیعه حلقه‌ای از معترضان را در برابر امامت پدر و برادر خود شکل داد. این گروه با تبلیغات گسترده، به کارشکنی پرداخته و امامت جعفر را پی‌جویی می‌کردند. با شهادت امام عسکری علیه السلام و غیبت امام دوازدهم مجال بیشتری برای طرح امامت وی آماده گشت. جعفر در این دوره با وصی خواندن خود و ضبط اموال برادر، آشکارا امامت خویش را اعلان کرد. وی در این مسیر حتی از شیعیان ثابت‌قدم در مسیر امامت، همانند احمد بن اسحاق، دعوت به همکاری کرد که با عکس‌العمل منفی آن‌ها مواجه شد. ادعای امامت او، توسط برخی از متکلمان طرفدار وی قوت بیشتری یافت. با درگذشت زود هنگام جعفر این ادعاها رمق ناچیزی یافت و پس از مدت کوتاهی به کلی از میان رفت به طوری که نمی‌توان جعفریه را فرقه‌ای مانا در تاریخ دانست. هم‌چنین باید تأکید داشت به رغم انحراف وی از امامت اصیل شیعی، گرایش‌های مبنی بر انحرافات اخلاقی منتسب به وی در برخی منابع، به راحتی اثبات‌پذیر نیست.

منابع

- ابن شدقم، ضامن، *تحفة الازهار وزلال الانهار في نسب ابناء الائمة الاطهار*، تهران، دفتر نشر ميراث مكتوب، ۱۳۷۸ ش.
- ابن عنبة، جمال الدين احمد بن علي الحسيني الداوودي، *عمدة الطالب الصغرى في نسب آل ابي طالب*، تحقيق سيد مهدي رجايي، كتابخانه آيت الله مرعشي، قم، ۱۴۳۰ ق.
- اربلي، علي بن عيسى، *كشف الغمة في معرفة الائمة*، چاپ هاشم رسولي محلاتي، بيروت، ۱۴۰۱ ق.
- اشعري، ابوالحسن علي بن اسماعيل، *مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين*، تصحيح هلموت ريتز، چاپ سوم، ويسبادن دارالنشر فراتز شتاينر، ۱۴۰۰ ق.
- اشعري، سعد بن عبدالله، *كتاب المقالات والفرق*، چاپ محمد جواد مشكور، تهران ۱۳۶۱ ش.
- امين، محسن، *ايمان الشيعة*، دارلتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
- آقابزرگ طهراني، محمد محسن، *الذريعة الى تصانيف الشيعة*، چاپ علي نقی منزوی و احمد منزوی، بيروت، ۱۴۰۳ ق.
- الراوندي، قطب الدين بن سعد بن هبة الله، *الخراج والجرائح*، تحقيق و نشر: مؤسسة الامام المهدي عليه السلام، الاولى، ۱۴۰۹ ق.
- جاسم، حسين، *تاريخ سياسي غيب امام دوازدهم عليه السلام*، ترجمه: محمد تقی آيت اللهی، چاپ سوم، اميرکبير، تهران، ۱۳۸۵ ق.
- جباري، محمدرضا، *سازمان وکالت و نقش آن در عصرنامه*، قم، مؤسسه آموزشی امام خميني عليه السلام، ۱۳۸۲ ش.
- حبيب آبادي، محمد علي، *مکارم الآثار في احوال الرجال*، اصفهان، ۱۳۵۱ ش.
- حراني (ابن شعبه)، حسن بن علي، *تحف العقول*، مصحح: علي اکبر غفاري، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۴ ق.
- خصيبي، ابي عبدالله حسين بن حمدان، *الهداية الكبرى*، بيروت، مؤسسة البلاغ، چاپ چهارم، ۱۴۱۱ ق.
- رازی، ابوحاتم، *كتاب الزينة في الكلمات الاسلامية العربية*، چاپ حسين بن فيض الله همداني، قاهره، ۱۹۵۷ م.

- زرکلی، خیرالدین، الاعلام، العلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۹م.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، کتاب الملل والنحل، چاپ محمد بن فتح الله بدران، قاهره، ۱۳۶۷ش.
- طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، نشر مرتضی، مشهد، ۱۴۰۳ق.
- صاحب بن عباد، اسماعیل، نصره مذاهب الزیدیه، به کوشش ناجی حسن، بغداد، ۱۹۵۰م.
- صدر، سید محمد، تاریخ الغیبة الصغری، مکتبة الامام امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ دوم، ۱۴۰۰ق.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه، معانی الأخبار، مؤسسة المعارف الإسلامية، قم، ۱۴۲۵ق.
- _____، کمال الدین و تمام النعمة، دوم، تهران، اسلامیة، ۱۳۹۵ق.
- طبرسی، فضل بن حسن طبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی، نشر مرتضی، مشهد، ۱۴۰۳ق.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، دلائل الامامة، منشورات الرضی، قم، چاپ سوم، ۱۳۶۳ش.
- عرشی، حسین، بلوغ المرام فی شرح مسک الختام، به کوشش انستانس، ماری کرملی، قاهره، ۱۹۳۹م.
- العمری العلوی، ابوالحسن علی بن محمد، المجدی فی انساب الطالبین، تحقیق احمد مهدوی دامغانی، دوم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۸۰ش.
- فخر رازی، محمد بن عمر، الشجرة المبارکة فی انساب الطالبیة، منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- قاضی، عبدالجبار بن احمد، المغنی فی ابواب التوحید والعدل، تحقیق عبدالحلیم محمود و سلیمان سینا، قاهره، دارالکتب المصریة، بی تا.
- قمی، شیخ عباس، منتهی الآمال فی تواریخ النبی والآل، دلیل ما، قم، ۱۳۷۹ش.
- کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال، تصحیح حسن مصطفوی، موسسه نشر دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چهارم، تهران، انتشارات اسلامیة، ۱۴۰۷ق.
- مدرسی طباطبایی، حسین، مکتب در فرایند تکامل، ترجمه هاشم ایزدیناه، تهران، کویر، هشتم، ۱۳۸۹ش.
- مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، قم، دارالهجره، دوم، ۱۴۰۹ق.
- مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، نشر کنگره، ۱۴۱۳ق.
- _____ (الف)، الفصول المختاره، چاپ علی میرشریفی، بیروت، ۱۴۱۴ق.

- _____ (ب)، *الفصول العشرة فى الغيبة*، چاپ فارس حسون، قم، ۱۴۱۳ق.
- نجاشى، احمد بن على، *فهرست اسماء مصنفى الشيعة المشتهرين رجال النجاشى*، موسى شيبيرى زنجانى، قم، ۱۴۰۷ق.
- نوبختى، ابومحمد حسن بن موسى، *فرق الشيعة*، بيروت، ۱۴۰۴ق.
- نورى، حسين، *خاتمة مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام لاحياء التراث، ۱۴۱۵ق.

